

Мещерякова Н. П.

кандидат педагогічних наук, доцент
Криворізький педагогічний інститут
ДВНЗ «Криворізький національний університет»

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті розглядається проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині і діяльності видатних українських представників культури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Доводиться, що прогресивні вітчизняні діячі культури розглядали національну освіту і національне виховання як головний елемент формування етнічної свідомості молоді.

Ключові слова: національна самосвідомість, національний характер, національна освіта, національне виховання, культурно-просвітницька діяльність.

В статье рассматривается проблема формирования национального самосознания в творческом наследии и деятельности выдающихся украинских представителей культуры конца ХІХ – начала ХХ в. Доказывается, что прогрессивные отечественные деятели культуры рассматривали национальное образование и национальное воспитание как главный элемент формирования этнического сознания молодежи.

Ключевые слова: национальное самосознание, национальный характер, национальное образование, национальное воспитание, культурно-просветительская деятельность.

The paper deals with the problem of forming national self-consciousness in artistic heritage and creative activity of outstanding Ukrainian representatives of culture of the end of the 18th – the beginning of the 20th century. It proves that progressive Ukrainian representatives of culture treated national education and national upbringing as the major element of young people ethnic identity forming.

Key words: national self-consciousness, national character, national upbringing, cultural-and-educational activities.

Україна має величезну й багатющу культурну спадщину. Для народу, якого турбує виховання підростаючих поколінь, вона повинна мати особливу, неоціненну вартість.

Нині процес національного і духовного відродження в країні супроводжується відкриттям нових глибин української духовності. Ті ідеали, що донедавна сповідувалися, втратили або втрачають свій зміст як такі, що неспроможні задовольнити духовні потреби людини.

У світлі дослідження формування національної самосвідомості значний інтерес становить праця Дмитра Донцова «Історія розвитку української національної ідеї», видана 1917 року. В контексті сучасних подій актуальною є думка вченого про те, що всі кризи: політична, економічна, культурна – наслідок кризи національної. Автор довів невмирущість української національної ідеї та можливість її реалізації [Донцов 1917].

Наукові інтереси одного з передових представників нової української історіографії І. Лисяка-Рудницького торкаються, головним чином, історії українського національного відродження. Під українською історією XIX століття він розуміє, з одного боку, історію національного руху, а з іншого – історію країни і народу, що тісно переплітаються між собою. Всю відродженецьку добу І. Лисяк-Рудницький ділить на три основних періоди, причому названі ним дати треба вважати не дослівними, а приблизними. Перший період – шляхетський (дворянський) – 1780-1840 рр. Другий період – народницький – 1840-1880 рр. Третій – модерністичний – 1890-1914 рр. [Лисяк-Рудницький 1991].

Перший із цих періодів прикметний перевагою дворянства козацького походження на Лівобережжі, а польсько-українського шляхетства – на Правобережжі.

У другому періоді, що починається виступом Шевченка и триває до кінця 80-х років, на провідне місце висувається демократична інтелігенція, яка своєю основною метою ставить служіння народові.

У третьому періоді український рух починає проникати від інтелігенції в маси и триває до світової війни. Третій період І. Лисяк-Рудницький вважає «найщасливішим у новітній історії, бо це була *«доба безперервного і всебічного українського підйому»* [Лисяк-Рудницький 1991:11].

Національна самосвідомість – це не лише співвіднесення людьми себе з тією чи іншою національністю, а й більш складне структурне утворення, що включає в себе уявлення про територію, культуру, мову, історичне минуле свого народу. В національній самосвідомості присутній не лише пізнавальний, а й емоційний компонент – ставлення до культурних й історичних цінностей свого народу.

Носієм української національної свідомості в кінці ХІХ століття стала нова українська інтелігенція. Виявляючи складові національної ідентичності, вона зосередила увагу на таких неповторних рисах своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література. При цьому в процесі зростання національної свідомості вивчення історії свого народу завжди відігравало вирішальну роль.

Займаючись проблемою нації В. Антонович дав таке її визначення: «Національністю, – писав він, – ми називаємо сукупність антропологічних, етнографічних і духовних признаков, якими одна група людей відрізняється від інших».

Громадський діяч, письменник О.Я. Кониський зазначав: *«Я запевнився, що нема другої путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти цього можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя»* [Мельник 1992:15].

Соціально-психологічний портрет української інтелігенції на зламі XIX-XX століть був би неповним без такої її характеристики, як рівень національної свідомості. Не в останню чергу він пов'язаний зі змінами в соціальних джерелах формування національної інтелігенції. Загальна закономірність – демократизація складу інтелігенції за рахунок заможніших верств селянства і середніх верств городян – для української інтелігенції знаходила свій конкретний вияв у посиленні соціального зв'язку із селянством, а також із тими верствами населення, які були тісно пов'язані з селом (сільські вчителі, земські діячі тощо).

Національна свідомість завдяки діяльності інтелігенції на рубежі XIX-XX століть почала переходити з соціально-психологічного рівня (почуття, настрої тощо) на ідеологічний. Якщо спробувати визначити загальні риси національної свідомості української інтелігенції на рубежі століть, то слід назвати усвідомлення нею не тільки етнічної, а й національної окремішності від інших націй, прагнення до культивування рідної мови і традицій, рідної культури, нарешті, відчуття себе як частини окремого за національними формами соціуму.

Про інтенсивне формування новітньої національної самосвідомості української інтелігенції свідчать також дискусії, які точилися між різними її представниками. Саме в перше десятиліття XX століття в цих дискусіях відбився процес визначення власних, специфічних рис соціально-психологічного, соціально-культурного обличчя української інтелігенції. Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Дмитро Донцов – кожен із них вніс певний вклад у цей процес.

До культурно-національної діяльності прилучилася переважно інтелігенція, національні почуття якої завдяки освіченості, природно, посилювалися. Багато діячів надавали великого значення формуванню національної свідомості у своїх співвітчизників, глибоко розуміючи, що обізнаність з історичним складом, походженням основних рис, прикмет –

того неодмінного, характерного, що відрізняє дану спільність людей від інших – сприяє встановленню органічно-психологічного зв'язку індивіда з усією нацією.

Серед видатних українських педагогів-подвижників і просвітителів значне місце посідала харківська вчителька Христина Данилівна Алчевська. Протягом півстоліття Алчевська відігравала провідну роль у розвитку недільних шкіл в Україні. Основоположник методики навчання дорослих грамоти, вона створила навчальний посібник «Книга дорослих» і методико-бібліографічний poradnik «Що читати народові?». Алчевська любила, цінувала і пропагувала прогресивну українську літературу. «Кобзаря» Т.Г. Шевченка вона називала «новим заветом» [9, с. 24]. не маючи права тримати на книжкових полицях шкільної бібліотеки української книжки, вона роздавала «Кобзар» учням школи, які декламували твори, а українські пісні Алчевська зберігала в школі протягом багатьох років. Вона листувалася з І. Франком і М. Павликом. У своїй праці «Що читати народові?» Алчевська пропагувала твори Т.Г. Шевченка, Марка Вовчка, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, І.С. Нечуя-Левицького, І. Франка, Панаса Мирного, М.М. Коцюбинського, Лесі Українки та інших українських письменників. Х.Д. Алчевська об'єднувала навколо себе в Харкові багатьох свідомих українців, вона була пройнята національними ідеями і стежила за розвитком духовних інтересів на півдні України. «І доки суспільство наше не схаменеться й не почне ставитися інакше до життя, доти воно не заглибить, не розширить, не споважнить свого національного критерію, доки не навчиться не бити прилюдно своїх же діячів по щоці й розуміти інших не з формального боку, офіційно й поверхово, а краще й змістовніше, – навряд чи посунемось ми вперед, навряд чи вийдемо з того зачарованого кола безсилля національного, в яке ми здавна вже так трагічно попали» [Алчевська 1911:15].

До найвизначніших діячів на просвітнім полі належить Б.Д. Грінченко. Він вчителював у сільських школах, займався паралельно літературною діяльністю, очолював київське товариство «Просвіта», склав чотиритомний «Словник української мови». Однією з найважливіших проблем педагогічної спадщини Б. Грінченка була проблема навчання в школі рідною мовою. Адже навчання в школі рідною мовою педагог-просвітитель вважав запорукою формування національної свідомості, без чого неможливе самозбереження та самоствердження нації. Як зазначив Б. Грінченко, без народної мови немає й не може бути народної просвіти. Підтвердження цієї ідеї він знайшов у працях філологів і педагогів О. Потебні, П. Фортунатова, В. Водовозова, М. Корфа. Їхні переконання ґрунтувалися на головних принципах психології та педагогіки, згідно з якими в основі справжньої народної освіти лежить жива народна мова.

Б. Грінченко постійно пропагував культ народної педагогіки як необхідної передумови виховання справжнього патріотизму. Дидактичним матеріалом при цьому повинні бути казки та народні оповідання. Народна мудрість продумано використовується в кожній темі підручників Грінченка («Сім'я та родичі», «Громада», «Рідний край», «Держава», «люди-брати» та ін.).

Усю навчально-виховну роботу Б. Грінченко здійснював на засадах гуманізму й народності. Він був переконаний, що будь-яка культурна справа, в тому числі й педагогічна, тільки тоді буде певною і міцною, коли вона, зростаючи на рідному ґрунті, живиться з великої скарбниці духовних здобутків народів усього світу.

«У нас, українців, – наголошував Б. Грінченко в передмові до книги «Перед широким світом», – питання освіти має ще більшу вагу, бо ми zostалися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати

до просвітньої роботи» [Кравець 1994:192]. Культурна спадщина та діяльність Б. Грінченка належить до великих надбань українського народу.

Процес національного і духовного відродження України супроводжується відкриттям цілих сфер української духовності. Одним із страчених надбань української духовності є творча спадщина Софії Федорівни Русової. Сьогодні, в час, який називаємо часом національного відродження, безперечно, необхідно видрукувати праці С. Русової, щоби стали вони надбанням народу України.

Засновниця першого українського дитячого садка в Києві і першої громадської бібліотеки на Чернігівщині, почесний член Харківського товариства розповсюдження серед народу грамотності, член чернігівської «Просвіти», секретар Ради київської «Просвіти», фундатор і співробітник педагогічно-освітнього місячника «Світло», С. Русова була людиною виняткових заслуг. Вона брала участь й у відродженні Української держави, стояла біля витоків заснування української національної школи, видавництва «Українська школа», була організатором I та XI з'їздів Товариства «Просвіта», головна мета яких полягала у створенні національної позашкільної освіти.

Національна школа, за глибоким переконанням С. Русової, є головною кузнею національної самосвідомості. Цій проблемі вона присвятила статтю «О національной школѣ», в якій доводить, що кожен народ, кожна нація має право на свою рідну школу.

У доповіді «Націоналізація позашкільної освіти у різних народностей Росії», виголошеній С. Русовою на Всеукраїнському з'їзді освітян, вона заявила: *«Першим кроком демократизації народної освіти повинна бути її націоналізація, оскільки лише націоналізуючи народну освіту, можна ввести її у свідомість народів, бо тільки рідна мова є найплотворнішим, найприроднішим органом думки для мільйонів людей»* [Русова 1914:15].

С. Єфремов належав до інтелігенції кінця XIX – початку XX століття, яка своєю копіткою працею відстоювала самостійність української держави, всеукраїнську єдність, національну школу. У 1920 р. вийшла книга С. Єфремова «Українознавство», яка була видатним фактом української національної свідомості, яка значно посунула цю свідомість уперед.

Видатним представником педагогічної думки в Україні кінця XIX ст. був І.Я. Франко. Значне місце у творчості Франка посідають проблеми народної освіти, школи, виховання. Він підкреслював, що свідомість народу дається йому освітою. Необхідно поєднати науку, знання з народом. *«... Дерево тоді тільки може рости, – писав Франко, – коли має коріння в землі, а просвіта тільки тоді може ширитися і плоди приносити, де має коріння в народі»* [Франко 1960:8]. Особливо велике значення має, на думку Франка, виховання підростаючого покоління. Аксіомою, вважав він, є положення: *«Яка молодь, таке й майбутнє народу»* [Франко 1910:2].

Великою заслугою Франка була його глибока і послідовна критика стану народної освіти в Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. У ряді статей («Середні школи в Галичині в 1875-1883 рр.», «Народне шкільництво в Галичині», «Наші народні школи і їх потреби», «До історії освіти в Галичині» та ін.) Франко переконливо показав, що трудящі Західної України були фактично позбавлені права на освіту, завдяки шляхетському режимові.

Багато для підняття самосвідомості серед населення зробив видатний український діяч культури О. Кониський. Він видавав у львівському часописі «Правда» свої оповідання з народного життя. О. Кониський вважав, що всі необхідні народові відомості потрібно подавати рідною мовою. Разом із деякими іншими українцями він зладив насамперед невеличку книжечку про новозаведені в Росії мирові суди, яка була

надрукована 1874 р., а потім задумав видати читанку, зложену із творів найкращих українських письменників, додаючи короткі відомості про їхнє життя та працю. Ця книжка була готова у квітні 1876 р., а вже 18 травня того ж року вийшов царський указ про заборону друкувати українською мовою наукові й популярні книжки.

Одним із таких людей, що не втратили вили духу під цим ударом, був і Олександр Кониський. Він узявся видати збірку кращих своїх творів та не друкованих ще поезій Шевченка, Нечуя-Левицького, Костомарова. *«Певна річ, Кониський на Вкраїні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його ріжностороння праця дуже багато причинилися до засипання тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху»* [Франко 1910:42].

У піднесенні освітнього і духовного рівня закарпатців велику роль відіграв Є.А. Фенцик, суспільний борець за національне відродження. Є. Фенцик увійшов в історію як освітньо-культурний діяч, поет, прозаїк, драматург, історик літератури, етнограф, журналіст. Він співпрацював із журналами «Свѣтъ», «Новий свѣтъ» і «Карпати». У 1885 р. вийшов його власний друкований орган – журнал «Листок», який відіграв велику роль у духовному, освітньому та культурному житті закарпатського народу. Є. Фенцик навколо «Листка» згуртував талановиті сили в особі Павловича, Попрадова, Сільвая, Кралицького, Жатковича та інших. Він брав участь й у створенні газети «Наука». Співробітництвом у журналах і газетах проявився письменницький і громадський талант Євгенія Андрійовича Фенцика, який протягом 33-х років життя постійно вів боротьбу проти денаціоналізації українського народу.

Таким чином, кінець XIX – початок XX ст. – це період діяльності цілої плеяди культурних діячів, які відігравали величезну роль у формуванні національної самосвідомості українського народу.

БІБЛІОГРАФІЯ

Алчевська 1911 – Алчевська Христя. Тогочасне й наше / Христя Алчевська. – Х. : Надія, 1911. 20 с.

Донцов 1917 – Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Дмитро Донцов. – Вінниця : Вид-во Подільського культ.-просвіт. Товариства «Просвіта», 1917. – 97 с.

Кравець 1994 – Кравець В. Історія української школи і педагогіки : Курс лекцій : [навч. посібник для пед. вузів та ун-тів] / В. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 357 с.

Лисяк-Рудницький 1991 – Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / Іван Лисяк-Рудницький. – Львів : Меморіал, 1991. – 101 с.

Мельник 1992 – Мельник Л.Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок XX ст.) : Конспект лекцій / Л.Г. Мельник. – К. : НМК ВО, 1992. – 84 с.

Русова 1914 – Русова С. Нова школа / Софія Русова. – К., 1914. – 24 с.

Франко 1910 – Франко І. Молода Україна / Іван Франко. – Львів : Накладом Укр.-Руської вид. спілки, 1910. – 142 с.

Франко 1960 – Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / Іван Франко. – К. : Радянська школа, 1960. – 299 с.

Фридьєва 1963 – Фридьєва Н.Я. Жизнь для просвещения народа (О деятельности Х.Д. Алчевской) / Н.Я. Фридьєва. – М. : Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1963. – 99 с.